

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.211>
УДК 929Грінченко:343.26

Марина БУДЗАР,

доцентка кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

e-mail: bmimab24@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3720-7799>

Maryna BUDZAR,

Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

Євген КОВАЛЬОВ,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

e-mail: y.kovalov@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7740-4332>

Yevhen KOVALOV,

Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

Нотатки Марії Грінченко про арешт Бориса Грінченка 1879 року: текст і контекст

Метою цієї археографічної публікації є розширення джерельної бази для біографії Бориса Дмитровича Грінченка (1863–1910). Нотатки Марії Миколаївни Грінченко (1863–1928) присвячено епізоду ув'язнення юного Бориса Грінченка взимку 1879–1880 рр. Ця розповідь уточнює історичний контекст світоглядного становлення українського громадського діяча, яким знають Бориса Грінченка нащадки. Водночас нотатки допомагають зрозуміти, який образ чоловіка прагнула конструювати для майбутнього авторка — Марія Грінченко. Текст подано з науковими коментарями для історичного обґрунтування описаних у ньому подій. Публікацію присвячено ювілею з дня народження Бориса Грінченка.

Ключові слова: Борис Грінченко, Марія Грінченко, мемуарно-біографічний текст, археографія.

Maria Grinchenko's Notes about the Arrest of Borys Grinchenko in 1879: Text and Context

The purpose of this archeographic publication is to expand the source base for the biography of Borys Grinchenko (1863–1910). The notes of Maria Grinchenko (1863–1928) are devoted to the episode of the imprisonment of young Borys Grinchenko in the winter of 1879–1880. This story clarifies the historical

context of the worldview development of such Ukrainian public figure as Borys Grinchenko known by his descendants. At the same time, the notes help to understand what image of her husband Maria Grinchenko tried to construct. The text is provided with scientific comments for the historical substantiation of the events described in it. The publication is dedicated to the anniversary of the birth of Borys Grinchenko.

Key words: Borys Grinchenko, Maria Grinchenko, memoirs, biography, archeography.

160-річчю від дня народження Бориса Грінченка присвячується

З-поміж документів родинного архіву Грінченків, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, є нотатки Марії Миколаївни Грінченко (1863–1928) про перебування її чоловіка, визначного українського громадського діяча Бориса Дмитровича Грінченка (1863–1910), в юності, взимку 1879–1880 рр., в ув'язненні за зв'язки з революційним народництвом. Цей невеликий за обсягом текст, в якому, на жаль, немає початку, є, на нашу думку, вельми важливим джерелом для Грінченкової біографії.

Марія Грінченко доклала чимало зусиль для увічнення пам'яті про свого чоловіка через мемуарно-біографічні тексти. Окрім нотаток про його ув'язнення, вона написала спогади про вчителювання молодого Грінченка в народних школах на Харківщині та Катеринославщині, в яких, між іншим, ідеться і про його юність (розділ «Перед учителюванням») і згадано про арешт під час навчання у Харківському реальному училищі за читання нелегальної літератури, а також нарис про останні місяці життя Бориса Дмитровича, проведені в італійському курортному містечку Оспідалетті [Загірня М., 1999]. Марія Миколаївна прагнула представити чоловіка згідно з народницьким дискурсивним каноном, себто як безкомпромісного борця проти несправедливої соціальної нерівності та національної дискримінації. І робила вона це з притаманним їй літературним хистом, з умінням конструювати біографічний сюжет й узагальнювати, «бачити ліс за деревами».

Метою цієї публікації є запровадження до наукового обігу нотаток Марії Миколаївни про арешт юного Бориса Грінченка, що, як гадаємо, може бути корисними для подальших грінченкознавчих студій, розширюючи їхню джерельну базу.

Марія Миколаївна познайомилася з Борисом Грінченком та одружилася з ним вже після того, як він відбув ув'язнення. Про події його юності й, зокрема, про перебування у харківській тюрмі через зв'язки з революціонерами-народниками наприкінці 1870-х рр., вона знала з переказів і свого чоловіка, і його родичів, передусім свекра — Дмитра Яковича Грінченка, відставного військового й землевласника, який, до речі, на схилі життя, вже після смерті сина, написав власні

спогади про його дитячі і юнацькі роки, виклавши в них своє бачення причин та обставин арешту юного Бориса. Рукопис спогадів Грінченка-батька належав Марії Миколаївні, й вона додала до нього свої коментарі¹.

Текст нотаток Марії Грінченко про арешт Бориса Дмитровича наводимо за рукописним оригіналом із збереженням авторської орфографії та з дотриманням сучасних археографічних вимог. Подаємо назву, надану йому упорядниками документів архіву Грінченків (у тексті, як уже зазначалося, не зберігся початок, тому невідомо, чи був якийсь авторський заголовок). Документ недатований, проте, ймовірно, його було написано в 1920-х рр., коли Марія Миколаївна багато уваги приділяла створенню біографічних нарисів про Бориса Дмитровича. До того ж цитати, які вона наводить російською мовою, написані з дотриманням норм, запроваджених реформою російської орфографії 1918 р. До тексту додано наші коментарі, що мають на меті пояснити та контекстуалізувати події, про які розповідає авторка.

Принагідно висловлюємо щирі подяку співробітникам Інституту рукопису за створення максимально сприятливих умов для роботи з матеріалами родинного архіву Грінченків і підготовки цієї публікації, сподіваючись на подальшу плідну співпрацю у царині джерелознавства й археографії.

Спогади Марії Грінченко про перебування Грінченка Бориса Дмитровича у в'язниці в Харкові. Матеріал біографічного характеру

...Після арешту Борисового, бо їм треба було тікати від дуже великої небезпеки. Пригадую, що, здається, вже вдвох жили, коли довідалися, що той гурт брав участь в атентаті на Олександра II (року 1879 восени). З атентатом не пощастило, і всі причетні мусили рятуватися, тікаючи за кордон. А про те, що вони втекли, Борис довго не знав, мабуть, через те, що Зімборський довго не міг передати йому записку Фил[иппова].

¹ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 32293. Арк. 1–2 зв.

Може навіть тодішнє сидіння в тюрмі почало руйнувати здоров'я Борисові, бо сидів він узимку в попідземній холодній і мокрій камері, в арештантському вбранні: полотняні штани й сорочка та вітром підбитий халат. Мерз дуже, а годовано погано: звичайна рештантська їжа. Та ще дадуть солоні дуже страви, а потім не дають води. Починає грюкати в двері, вимагати води; тоді приходять «начальник» і каже: «получите воду только тогда, когда признаетесь». І так було не раз і не двічі, що доводилось або не їсти, коли страва була дуже солоня, і голодувати, або, попоївши, гинути без води. Харківська тюрма здавна, ще з часів губернатора Кропоткіна, вславилася тим, що в їй важче було сидіти, ніж по інших тюрмах. Кропоткін звелів навіть віконця в «одиночках» чорною фарбою позамазувати. Може його і вбито головним чином через той режим тюремний, що він заводив. Та й моральний стан був тяжкий, бо не тільки «начальство» всяке вимагало, щоб хлопець признався, але й батько. Одного разу батько сказав, що його викликав генерал-губернатор Лорис-Меликов і звелів «добитися» від сина, щоб той признався. «Вы отец и должны показать свою отцовскую власть над сыном; а если он не признается, то через 24 часа вы со всей семьей будете уже на дороге в Восточную Сибирь». І от батько прийшов і розповів це Борисові. Борис не сказав. Тоді батько вдарив його. І це не допомогло. Борис тільки перестав йому відповідати. Тоді батько сказав присутньому тут «чинові», що він може засвідчити Лорис-Меликову, що він ужив усіх способів і що нічого не вийшло.

І треба сказати, що батько ніколи не простив би Борисові, якби він признався, бо це був би нечесний вчинок, а батько був абсолютно чесний чоловік. Але Б[орис] того не знав, він думав, що батька доведено до одчаю і він справді вимагає від його зради, і це його мучило страшно. Скажу більше: батько ж знав, що Борис брав книги у Філіппова, міг думати, що й цього разу він узяв там же, але ж він цієї ниточки жандармам не дав; він знав, що й небіж його, Микола Зімборський, «читает запрещенные книги» і що напевне бере їх звідти ж, звідки й Борис, але не випитував у його, де він бере книги. Становище було дуже тяжке, і для Бориса воно могло скінчитися або хворобою, або засланням, якби не дістав він нарешті до рук дозволу назвати квартиру. В результаті всього вийшло те, що серед молоді він став героєм (до мене слава про його «геройство» дійшла ще тоді, як я не була з ним знайома, років за три до знайомства з ним); а серед людей «благодумлящих» він придбав собі славу дуже погану і як, відбувши рік на поруках у батька на хуторі, прийшов у Харків, то не міг знайти собі квартиру; зачувши його прізвисьце, господині не віддавали йому хати. Було навіть таке: «Мы социалистам не отдаем квартиры».

ІР НБУВ. Ф.І. Спр.32294. Арк.1–1 зв.

...Після арешту Борисового, бо їм треба було тікати від дуже великої небезпеки — Бориса Грінченка, 16-річного учня Харківського реального училища, було заарештовано наприкінці 1879 р. Приводом для арешту й ув'язнення, що тривало з 24 листопада 1879 р. по 4 січня 1880 р., було зберігання, читання та поширення серед товаришів по училищу нелегальної літератури, зокрема соціалістичної утопії Сергія Подолінського «Парова машина». Заборонені видання Грінченко отримували від Костянтина Філіппова — студента Харківського університету, члена революційного народницького гуртка, який потоваришував з юним Борисом, готуючи його до вступу в училище. Наприкінці 1879 р. через небезпеку затримання К. Філіппов втік з Харкова.

Пригадую, що, здається, вже вдвох жили, коли довідалися, що той гурт брав участь в атентаті на Олександра II (року 1879 восени). З атентатом не пощастило, і всі причетні мусили рятуватися, тікаючи за кордон. А про те, що вони втекли, Борис довго не знав, мабуть, через те, що Зімборський довго не міг передати йому записку Філіппова — йдеться про невдалий замах революціонерів з «Народної волі» на імператора Олександра II у листопаді 1879 р. Народовольці планували підірвати залізничні колії під час проїзду потягу, в якому цар мав повертатися до Петербурга з відпочинку в Криму. Вибухівку було закладено у трьох пунктах на ймовірному маршруті проїзду царського потягу — під Одесою, біля Олександрівська (сучасного Запоріжжя) та під Москвою. До Одеси цар не поїхав, влаштувати вибух в Олександрівську, підготовкою якого керував Андрій Желябов, не вдалося через технічну несправність міни, підведеної під колію, а під Москвою через випадкове непорозуміння підірвали потяг, в якому царя не було, а їхали особи, що його супроводжували (Троїцький Н., 2002. С. 310–311). Наприкінці 1879 р. частину технічного обладнання, використаного для підготовки вибуху в Олександрівську, сховав у своєму будинку в Харкові Олександр Сицяно, член харківського народницького гуртка, який навчався у реальному училищі одночасно з Б. Грінченком. Сицяно тримав у себе також нелегальну літературу. Її випадково знайшов хлопець, що навчався у майстра-шефця, який винаймав помешкання у будинку Сицянків. Хлопець розповів про знахідку своєму хазяїну, який доніс про неї поліції. Після цього почалися обшуки та арешти, харківський гурток було розгромлено (Архів «Земли и воли» и «Народной воли», 1932. С. 286–287; Данилов В. А., 1907. С. 230). М. Грінченко помилково вважала, що К. Філіппов та інші харківські революціонери втекли за кордон. Філіппову вдалося дістатися лише до Києва, де його незабаром заарештували та доправили до харківської

тюрми. Восени 1880 р. він разом із 13 своїми товаришами (О. Сицянком, Є. Легким та ін.) постав перед Харківським військово-окружним судом і був засуджений до заслання у Сибір. Помер у Сургуті 1883 р. (Архів «Земли и воли» и «Народной воли», 1932. С. 444).

Може навіть тодішнє сидіння в тюрмі почало руйнувати здоров'я Борисові — мовиться про туберкульоз — хворобу, від якої Б. Грінченко помер.

...сидів він узимку в попідземній холодній і мокрій камері, в арештантському вбранні: полотняні штани й сорочка та вітром підбитий халат. Мерз дуже, а годовано погано: звичайна рештантська їжа. Та ще дадуть солоні дуже страви, а потім не дають води — надзвичайно тяжкі умови перебування під вартою у Харківській тюрмі революціонерів-народників підтверджуються й іншими джерелами. Віктор Данилов, заарештований у справі О. Сицянка, писав у своїх спогадах: «Усі політичні сиділи в одиночних камерах, у казенному одязі та на казенних харчах. Ті, хто користувався особливою прихильністю жандармського управління, носили власну спідню білизну. Мене вбрали у брудну з комахами полотняну сорочку, дірявий порваний арештантський халат. [...] Становище в карцері було гнітюче. Кружка води менша за пляшку й 1 фунт арештантського чорного хліба... На свято давали солону рибу: відчувалася спрага, а води не додавали... [...] Якось я забажав умитися, послужливий наглядчач злив мені кружку води на руки й потім заявив, що другої кружки води в цей день не буде...» (Данилов В. А., 1907. С. 231, 234).

Харківська тюрма здавна, ще з часів губернатора Кропоткіна, вславилася тим, що в їй важче було сидіти, ніж по інших тюрмах. Кропоткін звелів навіть віконця в «одиночках» чорною фарбою позамазувати. Може його і вбито головним чином через той режим тюремний, що він заводив — генерал-майор князь Дмитро Миколайович Кропоткін (1836–1879) обіймав посаду харківського губернатора з 1870 р. і докладав чимало зусиль для придушення революційного руху. 9 лютого 1879 р. його вбив народник-терорист Григорій Гольденберг — поруч з губернаторським палацом він стрибнув на підніжку карети, в якій їхав Кропоткін, і застрелив його в упор. Вбивця зміг втекти з місця злочину, переховувався і був схоплений лише в листопаді 1879 р. (Троїцкий Н., 2002. С. 218). Жорстоке ставлення до політичних в'язнів у Харківській тюрмі за часів губернаторства Кропоткіна було одним із приводів для замаху на нього. Його двоюрідний брат, знаменитий революціонер-анархіст Петро Кропоткін, зазначив у своїх спогадах: «Центральна тюрма, де почалося перше голодування і де практикували

примусове годування, перебувала в його віданні. Власне, він був не злою людиною; я знаю, що особисто він швидше симпатизував політичним; але він був людиною безхарактерною, притому придворний, флігель-ад'ютант царя, і тому вирішив не втручатися, тоді як одне його слово могло би зупинити жорстоке поводження з ув'язненими. [...] Він схвалив поведінку тюремників, і харківська молодь настільки була обурена поводженням з в'язнями, що в нього стріляли та смертельно поранили» (Кропоткін П. А., 1988. С. 414). Наступник Кропоткіна, генерал В. В. Валь, харківський губернатор у 1879–1880 рр., «коняр і п'яниця, котрий хизувався тим, що він не читає книжок, і вважав це немовби за чесноту», анітрохи не поліпшив становище політичних в'язнів (саме під час його губернаторства Б. Грінченко й потрапив до Харківської тюрми) (Архів «Земли и воли» и «Народной воли», 1932. С. 288).

Та й моральний стан був тяжкий, бо не тільки «начальство» всяке вимагало, щоб хлопець признався, але й батько — про застосування до арештантів харківськими слідчими-жандармами методів психологічного тиску, зокрема маніпулювання почуттями до рідних і близьких, як у випадку з Б. Грінченком та його батьком, залишилися свідчення у мемуаристиці (Данилов В. А., 1907. С. 233)

Одного разу батько сказав, що його викликав генерал-губернатор Лорис-Меліков — генерал від кавалерії граф Михайло Тарієлович Лорис-Меліков (1824–1888), російський воєначальник і державний діяч вірменського походження, у 1879–1880 рр. обіймав посаду тимчасового харківського генерал-губернатора. На нього було покладено керування боротьбою з революційним рухом, який значно посилювався наприкінці 1870-х рр. (так звана «революційна ситуація» 1879–1881 рр.). Він багато уваги приділяв каральним заходам, проте вважав, що революційний рух неможливо придушити самими лише репресіями, які необхідно поєднувати з розширенням соціальної бази правлячого режиму, пропонуючи співпрацю помірковано-ліберальним політичним силам. Тому репресії у Харкові мали істотно менший масштаб, ніж в інших тимчасових генерал-губернаторствах, особливо у порівнянні з Києвом та Одесою (Зайончковский П. А., 1964. С. 96–97). Цим, можливо, обумовлювалася відносно «м'яка» кара Б. Грінченка, якого було звільнено з тюрми після півтора місячного перебування під вартою із зарахуванням як покарання попереднього ув'язнення.

...це був би нечесний вчинок, а батько був абсолютно чесний чоловік — така оцінка Марією Грінченко вдачі свого тестя підтверджується його

власними умовиводами щодо причин і наслідків ув'язнення сина у спогадах про його дитинство та юність, де слово «чесний» є рефреном усієї оповіді. Згадуючи про вибір навчального закладу для Бориса, котрий відмовився від вступу до Полтавського кадетського корпусу, хоча всі умови для цього були, Д. Я. Грінченко розмірковував: «...якщо б віддав до корпусу, то, можливо, був би досі живий-здоровий, а чесною людиною [бути] і працювати на користь іншим завше можна»². Схожі аргументи батько, за власним свід-

2 IP НБУВ. Ф. І. Спр. 32293. Арк. 2. Переклад з рос. мови. авторів.

ченням, наводив Борисові у розмовах про його взаємини зі студентом Філіпповим: «Попри усі мої вмовляння, що такі люди нерідко помиляються, що не завжди видима правда суголосна істині, і що тоді лише можна досягнути бажаного, коли самі люди морально зміняться на краще й будуть чесними, попри благаання до нього, щоб, принаймні, він не брав аж ніяк активної участі, попри запевнень, що, стикнувшись із життям, ти почувеш від життя інше, — все було марно, він був цілком під навіюванням визволителів...»³.

3 Там само. Арк. 2 зв.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Архив «Земли и воли» и «Народной воли» / ред. и пред. С. Н. Валка. М. : Изд-во политкаторжан, 1932. 456 с.
- Данилов В. А. Из воспоминаний (Процесс Сытьянко, 1879–1880). *Былое*. 1907. № 8. С. 229–240.
- Загірня М. Спогади / Передмова, упорядкування, примітки Неживої Л. Л. Луганськ : Вид-во «Шлях», 1999. 160 с.
- Зайончковский П. А. Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880 годов. М. : Изд-во Московского университета, 1964. 511 с.
- Кропоткин П. А. Записки революционера. М. : Московский рабочий, 1988. 544 с.
- Троицкий Н. А. Крестonosцы социализма. Саратов : Изд-во Саратовского университета, 2002. 372 с.

REFERENCES

- Danilov, V. A. (1907). Iz vospominanii (Process Sytsianko, 1879–1880). *Byloie*, 8, 229–240. [in Russian].
- Kropotkin, P. A. (1988). Zapiski revoliutsionera. Moscow. [in Russian].
- Troitskii, N. A. (2002). Krestonosy sotsializma. Saratov. [in Russian].
- Valk, S. N. (Ed). (1932). Arkhiv «Zemli i voli» i «Narodnoi voli». Moscow. [in Russian].
- Zahirnia, M. (1999). Spohady; Nezhyyva L. L. (Comp.), Luhansk. [in Ukrainian].
- Zaionchkovskii, P. A. (1964). Krizis samoderzhaviiia na rubezhe 1870–1880 godov. Moscow [in Russian].

Дата подання до редакції: 18.09.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)